

Vesa Kautto

Tietoverkkoihin liittyviä eettisiä näkökohtia

Kautto, Vesa, Tietoverkkoihin liittyviä eettisiä näkökohtia. [Information networks – ethical considerations]. Informaatiotutkimus 15 (3): 92–100, 1996.

The radical change due to the impact of information and communication technologies leads to new ethical questions. These questions of information ethics are dealt with. In the moral philosophy can the ideas of Gewirth and Hohfeld form the basis for the rights of citizens to get information. Also consequentialism is interesting in this sense. Some discussion papers about access to public sector information are examined. Finally the author looks at the professional guidelines for librarians and information scientists.

Address: University of Oulu. Department of Information Studies. P.O.B. 111, FIN-90571 Oulu, Finland. E-mail: vesa.kautto@oulu.fi

Tiedon saanti on yhteiskunnallisen oikeudenmukaisuuden, tasa-arvoisuuden ja demokratian perusedellytys. Instituutiot ja välineet, jotka voivat rajoittaa tiedon saantia tai edistää sitä, ansaitsevat tämän takia huolellista tarkastelua. Seuraavassa on kyse tietoverkoista ja niitten käyttöön liittyvistä kysymyksistä. Tarkastelen aiheitani ensin eräistä yleisistä näkökulmista, ennen muuta moraalifilosofiasta käsin. Selostan sitten tiedon saannin vapautta ja maksullisuutta koskevia näkemyksiä, joita on esitetty toisaalta Suomessa, toisaalta eräissä EU:n raporteissa. Artikkelin loppupuolen näkökulma avautuu informaatiotutkimuksesta päin. Esim. havainnot kansalaisten tiedontarpeista, tiedonhankintatavoista ja hakutaidoista auttavat sovittamaan periaatteellisia kannanottoja käytännön todellisuuteen.

Informaatiotutkimuksen ja tietohuollon käytännön ammattilaisten piirissä käydyssä eettisessä keskustelussa on – nimenomaan tietoverkkoihin liittyen – jaettu tarkastelu makrotason, keskitason ja mikrotason kysy-

myksiin. Makrotasolla tarkastellaan yhteiskuntaa tai ihmiskuntaa kokonaisuudessaan, siis mm. informaatiopoliittisia kysymyksiä, keskitasolla ja mikrotasolla organisaatioita sekä yksityistä kansalaista ja ammattiharjoittajaa. Ammattieettiset pohdinnat saavat jossain määrin huomiota keskitasolla liikuttaessa ja muodostuvat erityisen tärkeiksi mikrotasolla. Oma aihealueensa on netiketti, tietoverkkojen käyttäytymissäännöt. Tietoverkkoihin liittyvät tekijänoikeudelliset ongelmat jätän huomiotta (niistä ks. esim. Rosén 1995). En myöskään puutu kysymykseen teledemokratiasta enkä keskusteluun mahdollisuuksista ratkaista globaaleja tai paikallisia ongelmia tietoverkoissa käytävän keskustelun ja vaikuttamisen avulla (näistä esim. Teledemokratia 1995; Savolainen, V.-A. 1995).

Onko ihmisen hyvä tietää?

Aloitin perustavasta kysymyksestä, jota G. H. von Wright on pohtinut kirjassaan

Humanismi elämänasenteena (1981, 25–60): onko meidän hyvä tietää. Hän toteaa, että kysymys tuntuu olevan yhtä vanha kuin ihminen sivistyneenä olentona. Von Wright tutkii ongelmaa kolmen myytin valossa, jotka ovat Raamatun kertomus paratiisin tiedon puusta, Prometheus-aihe ja tarina tohtori Faustista. Myytti tiedon puusta on hänen mukaansa varoittava muistutus ihmisen osan vaikeudesta: "Ihmisiä avaa kahdenlaisia ovia: hyvään eli kasvuun ihannetta kohti ja pahaan eli itsejumaloinnin hybrikseen." Myös Prometheusin toiminnan voi tulkita merkitsevän itsensä yliarvioimista, joka saa rangaistuksensa. Von Goethen kanssa von Wright näyttää olevan eri mieltä: ei riitä että ponnistelemme levähtämättä hankkiaksemme tietoa, meidän pitää oppia myös itsehillintää luonnon hyväksikäytössä, sen vallan soveltamisessa, jonka tieto antaa. Von Wright tiivistää tarkastelunsa lopputuloksen seuraavasti (mt., 58–59):

Tietojen lisääminen ei näet ole ainoa tapa, jolla ihminen pyrkii täydellisyyteen. Voimme sanoa, että totuuden etsijä täyttää velvollisuutensa itseään kohtaan. Yksilöllä on kuitenkin velvollisuuksia myös perheensä, valtiota ja hädänalaisia lähimmäisiään kohtaan. Jos hän laiminlyö velvoitetaan yhden ainoan kustannuksella, hän vinoutuu ja tuhoaa siten itsensä. Sen vuoksi kysymystä järkevyyden ja totuudenetsinnän arvosta ei ole mahdollista irrottaa kysymyksestä, miten ihmisen erilaiset velvollisuudet on luokiteltava suhteessa toisiinsa ja mitä niistä on pidettävä tärkeimpänä.

- - - Tieto on yhtä lailla onnen ja onnettomuuden, hyvien tekojen ja konnuuksien väline. Tieto elämänmuotona voi olla yksilölle sekä korkein että turmiollisin vaihtoehto.

Wrightia voidaan tulkita esimerkiksi siten, että hänen mielestään yhtä hyvin viikoittain viisikymmentä tuntia verkossa surffailleva henkilö kuin loputtomiin pelkästään tiedettä tekevä tutkija ovat ihmisinä puolinaisia.

Ilkka Niiniluodon näkemys (1989, 96–99) on samanlainen kuin von Wrightin. Tietotekniikkayhteiskunnan teknisen järjen ja välineellisen tiedon tuotannon vastapainoksi tarvitaan rationaaliseen humanismiin liit-

tyviä tasa-arvon, rauhan, totuuden ja hyvyyden arvoja.

Tiedonhankinta oikeutena ja velvollisuutena

Voidaan sanoa, että ihmiset on tuomittu tietämään ja oppimaan jatkuvasti uutta. Yhteiskuntamme ja yhteistoimintamme perustuu tietoon, ei vaistonvaraiseen toimintaan. Kasvaessamme opimme yhteisömme asenteita, arvoja ja toimintatapoja. Koulutus, viestintävälineet ja työelämä perehdyttävät meidät ammateissa ja kansalaistoiminnassa tarvittavaan moninaiseen tietämykseen. (Ks. esim. Berger & Luckmann 1994.)

Tietoa voidaan käyttää myös valtarakenteiden pönkittämisen ja kansalaisten manipulointiin. Silloin vallanpitäjien asemaa vahvistava myöntävä tieto sallitaan, kriittisen tiedon leviämistä pyritään estämään. (Aittola & Pirttilä 1989, 38–50.) Millä tavalla voidaan perustella kansalaisten rajoittamatonta oikeutta totuudenmukaiseen informaatioon, tietoon?

Pidän Alan Gewirthin teoriaa oikeuksista (Reason and morality, 1978) ja Alan Hohfeldin oikeuksien tyypittelyä (Fundamental legal conceptions, 1919) käyttökelpoisina informaatioon liittyvien eettisten kysymysten tarkastelussa. Tarkastelen heidän näkemyksiään Timo Airaksisen *Moraalifilosofian* (1993, 177–188 ja 194–197) pohjalta. Lopuksi käsittelen velvollisuutta hankkia tietoa.

Gewirth lähtee ihmisen toiminnan analysoinnista. Jotta ihminen voisi toimia, hänen on pidettävä tekojensa olennaisia piirteitä tärkeinä. Teoille on keskeistä vapaus ja tarkoituksellisuus. Jokainen teko edellyttää vapautta ja jokainen teko myös ilmentää vapautta. Mutta jos ihminen haluaa toimia, hänen on sallittava se myös muille. Näin päädytään oma vapaus ja hyvinvointi lähtökohtana yhteistoiminnalliseen ja toista ihmistä kunnioittavaan etiikkaan.

Gewirthin arvoteoriassa on kolme hyvän lajia: 1) perushyvät, 2) vähentymättömät hyvät ja 3) arvon lisäykset. Ensimmäiseen luokkaan kuuluvat sellaiset toiminnan kannalta tärkeät edellytykset kuin hengissä säilyminen ja perustarpeiden (ruoka, juoma, suoja)

tyydyttäminen sekä psykologiset tekijät kuten tasapainoisuus, itsevarmuus ja mielenrauha. Terveys on perushyvä, mutta se ei ole lisääntyvä vaan vähentymätön hyvä; terveyden säilyttäminen ei tee onnelliseksi, vaikka sairastuminen tekee onnettomaksi. Miten on tiedon laita? Tietoa voi pitää perushyväenä, se on toiminnan kannalta välttämätöntä. Mutta onko se myös lisääntyvä hyvä? Voitaneen ajatella, että kasvava ymmärrys ihmisten toiminnan motiiveista ja muodoista ja maailmassa vaikuttavista lainalaisuuksista tekee ihmisen paremmin selviytyväksi ja onnellisemmaksi. Tämän mukaan ei pitäisi paikkaansa, mitä Salomonin saarnaaja sanoo: joka tietoa lisää, se tuskaa lisää. Mutta näinhän myös käy, tietoisuus maailmassa vallitsevasta kurjuudesta ja oman voimattomuuden tunteminen eivät oloa helpota.

Amerikkalainen juristi Wesley Hohfeld jakoi oikeudet 1) vaatimuksiin, 2) vapauksiin, 3) valtaan ja 4) koskemattomuuteen. Oikeus vaateena on kyseessä silloin, kun toisella osapuolella on vastaava velvollisuus. Kun YK:n ihmisoikeuksien julistus siis oikeuttaa tiedon hankintaan ja levittämiseen (Kullakin yksilöllä on oikeus mielipiteeseen ja lausunnonvapauteen; tähän sisältyy oikeus häiritsemättä pitää mielipiteensä ja oikeus rajoista riippumatta hankkia, vastaanottaa ja levittää tietoja millä keinoin hyvänsä), voidaan kai ajatella, että kyse on oikeudesta vaateena, yhteiskunnan on järjestettävä tiedon saannin mahdollisuus.

Oikeus vapautena tehdä teko x tarkoittaa, että ei ole velvollisuutta olla tekemättä tekoa x. Muut tahot eivät voi pätevästi vaatia, että henkilö ei tekisi tekoa x. Berlin (1969, 122–131) kutsuu tätä negatiiviseksi vapaudeksi. Oikeus valtakäsitteenä soveltuu tilanteisiin, jossa oikeuden omistava henkilö voi toimia tavalla, joka luo (juridisen) velvollisuuden jollekin toiselle henkilölle. Esim. vuokralainen, joka ei maksa vuokraa, voidaan häätää. Jälkimmäisellä oikeudella ei ole nähdäkseni suurta merkitystä tässä yhteydessä.

Tärkeä sensijaan on koskemattomuus oikeutena: kenelläkään ei ole valtaa tai muuta laillista oikeutta tekoon x, joka koskee henkilöä A, siis esim. hänen yksityisyyden suojansa rikkomiseen. Koskemattomuus on vapautta rajoittava tekijä.

Airaksisen sanoin (1993, 196): ”Vapaus on tekijä, joka mahdollistaa yksilölle mitä tahansa hän haluaa tehdä; koskemattomuus puolestaan antaa vapautuksen jostakin erityisestä, harmillisesta asiasta.” Vaikka mielipiteen ilmaus periaatteessa on aina sallittua, sitä voidaan – kuten Suomessa – rajoittaa, jos mielenilmaisu on vaaraksi kansalliselle turvallisuudelle tai loukkaa uskontoa, hyviä tapoja ja sukupuolikuria.

Kolmantena perusteluna tiedon saannin välttämättömyydelle voidaan esittää konsekventalistinen ajattelu. Se vaatii meiltä tietoa ei vain moraaliperiaatteista vaan myös siitä, millaisia seurauksia vaihtoehtoisilla teoilla on. Jos uskomme, että yksilöt voivat tehdä vapaasti valintoja ja heidän tehtävänsä on päättää asioista, jotka vaikuttavat omaan ja muiden elämään, valintojen teko vaatii harkintaa ja tietoa siitä, mitä voi tapahtua. Kun kaikki eivät kuitenkaan voi tietää kaikkea kaikesta, asiantuntijain rooli on tärkeä tiedon ja vastuun suhteista puhuttaessa. Mutta tämä ei poista jokaisen kansalaisen tietynasteista vastuuta siitä, mitä maailmassa tapahtuu. Tämä velvoittaa kaikkia tietämään asioista kykyjensä rajoissa. (Häyry 1996; Airaksinen 1993, 146–156.)

Airaksinen (1993, 10–12) toteaa, että moraalista voidaan keskustella ja sen ongelmia ratkoa verraten – mutta ei siis ehdottoman – sitovasti. Keskustelu on tarpeen myös tiedon saantiin ja välittämiseen liittyvistä kysymyksistä. Airaksisen näkemystä voitaneen pitää optimistisempänä kuin Patoluodon, joka tähdensi moraalifilosofian epäyhtenäisyyttä ja siinä esiintyvää kovin erilaisten käsitteellisten viitekehysten käyttöä (Patoluoto 1990, 9–21).

Terveiden ja tietämisen tasa-arvo

Suomessa on informaatioeettistä keskustelua käyty vähän. Mielenkiintoinen ja tärkeä poikkeus on Timo Kurosen ja Päivi Pekkarisen artikkeli *Tieto ja oikeudenmukaisuus* (1995). He lähtevät liikkeelle oikeudenmukaisuuden ja tasa-arvon käsitteistä. Lähtökohtana on Charles Taylorin autenttisuuden etiikka ja John Rawlsin oikeudenmukaisuusteoria. Näitten pohjalta Kuronen ja Pekkarinen tutkivat, millainen on Maailman terveys-

järjestön (WHO) perussääntö ja onko sitä soveltaen rakennettavissa myös tiedon oikeudenmukaisuutta ja tasa-arvoisuutta koskevia ohjeita.

WHO määrittelee terveyden oikeudenmukaisuuden seuraavasti: Jokaisella on parhaimmillaan mahdollisuus saavuttaa hänelle paras mahdollinen terveys, toteuttaa oma terveyspotentiaalinsa.

Terveyden oikeudenmukaisuuteen liittyy väistämättä terveydenhuollon oikeudenmukaisuus. Se määritellään seuraavasti:

- yhtäläisessä tarpeessa olevalla yhtäläinen pääsy tarjolla olevaan hoitoon
- yhtäläisessä tarpeessa olevilla yhtäläinen palvelujen hyväksikäyttö
- yhtäläinen hoidon laatu kaikille.

Kansalaiset on tehtävä tietoisiksi oikeuksistaan ja vastuistaan (awareness), jotta he voisivat sitoutua heitä koskeviin kysymyksiin (involvement).

Kuronen ja Pekkarinen ovat käyttäneet lähteenään mm. Margaret Whiteheadin raporttia *Terveyden oikeudenmukaisuus – käsitteet ja periaatteet*. Siinä todetaan, että terveysprofiileissa on eri alueilla suuria eroja. Kaikkia ei voida tulkita epäoikeudenmukaisuiksi. Epäoikeudenmukaisuus on eettinen ja moraalinen ulottuvuus. Se viittaa eroihin, jotka ovat tarpeettomia ja vältettävissä, mutta joita voidaan pitää myös kohtuuttomina ja epäreiluinä. Terveyden oikeudenmukaisuus edellyttää, että jokaisella on parhaimmillaan mahdollisuus saavuttaa hänelle paras mahdollinen terveys, ja käytännöllisesti tulkittuna, että ketään ei estetä saavuttamasta tuota päämäärää, jos siihen vain on tilaisuus.

Kuronen ja Pekkarinen korostavat, että tiedon hankinta ja käyttö ja levitys ovat yhteisöllistä toimintaa. He lähtevät liikkeelle edellä mainitusta YK:n ihmisoikeuksien julistuksen 19. artiklasta: Kullakin yksilöllä on oikeus mielipiteeseen ja lausunnonvapauteen; tähän sisältyy oikeus häiritsemättä pitää mielipiteensä ja oikeus rajoista riippumatta hankkia, vastaanottaa ja levittää tietoja millä keinoin hyvänsä.

Demokratia voidaan Hageniin ja Lievrouviin viitaten jaotella kolmeen tasoon:

1) Kilpaileva demokratia, jossa elitistiset keskenään kilpailevat intressiryhmät hallitsevat, informaatioresurseista kilpaillaan. Vies-

tintä on yksisuuntaista, informaatioympäristö on luonteeltaan tietoa jakava mutta ei keskusteleva.

2) Osallistuva demokratia, jossa eri intressiryhmät ovat tasapainossa.

3) Diskursiivinen demokratia, joka perustuu kansalaisten oikeuteen ja kykyyn avoimesti ja tasaveroisesti keskustella vallanpitäjien kanssa heitä koskevista asioista. Tähän liittyy osallistuva monisuuntainen viestintä.

Tiedon oikeudenmukaisuuden Kuronen ja Pekkarinen määrittelevät: Kunkin ihmisen tulisi saavuttaa hänelle paras mahdollinen tietämisen potentiaali.

Kuronen ja Pekkarinen katsovat (mt., 167), että tiedonsaanti on oikeudenmukaista, jos: – kansalainen saa riittävästi tietoja vireillä olevista elämänoihinsa vaikuttavista hankkeista, niin että hän voi tasaveroisella tavalla osallistua muutoksia koskevaan keskusteluun ja halutessaan vaikuttaa asioiden käsittelyyn

– kansalainen saa riittävästi tietoja pannakseen oma-aloitteisesti vireille hankkeita.

Toisaalta he kirjoittavat, että kansalaisten tulisi olla mahdollisuuksiltaan tasa-arvoisia, mutta oikeudenmukaisuuden toteutuminen edellyttää kansalaisilta aktiivisuutta. Oikeudenmukaisuus toteutuu vain ponnistele-malla.

Melko lähelle Kurosen ja Pekkarisen ajatuksia tulee, mitä Timo Airaksinen toteaa selostaessaan (1993, 42–43) Yrjö Ahmavaaran teosta *Yhteiskuntatieteiden kyberneettinen metodologia*: “Vapaudella Ahmavaara tuntuu tarkoittavan marxilaisille tyypillistä positiivista vapautta, johon vaaditaan sekä ulkoisten esteiden poissaoloa että toiminnan edellytysten läsnäoloa. Pelkkä negatiivinen vapaus, ymmärrettynä ‘esteettömyydeksi’, ei riitä ‘vapauden’ koko merkityksen ilmaise-miseksi.” Tämän myös Berlin (1969, liiii–lv) myöntää, vaikka varoittaakin sekoittamasta vapautta ja sen käytön edellytyksiä.

Tiedon saanti poliittisena ja taloudellisena kysymyksenä

Kansalaisten tiedonsaannin oikeutta voidaan tarkastella paitsi puhtaasti eettisenä kysymyksenä myös eettisten periaatteiden

toteuttamisen näkökulmasta, esim. lainsäädäntöön liittyvänä ongelmana, pitääkö kansalaisille taata laissa tai hallinnollisin toimenpitein oikeus tietoon.

Tätä kysymystä on sivunnut Suomessa valtiovarainministeriön maksuperustelain seurantaan liittyvän tietosuoritteita käsitellyt jaosto, joka jätti mietintönsä *Valtion tietojen maksullisuus* 30.11.1995.

Mietinnössä todetaan, että valtionhallinnon tietotuotanto käsittää esim. lakeja, asetuksia, päätöksiä, ohjeita, määräyksiä, lupia, otteita, todistuksia, suunnitelmia, mietintöjä, muistioita, lausuntoja, raportteja, selvityksiä, tutkimuksia, tilastoja, rekistereitä, tietokantoja sekä oppi- ja av-materiaaleja.

Lisäksi valtionhallinnossa on myös tietopalveluja kuten tiedotus- ja julkaisutoiminta, kirjasto- ja arkistopalvelut, koulutus-, neuvonta- ja konsultointipalvelut ynnä yksikkötasoisia tietoja koskevat tilauksesta annettavat tietopalvelut.

Jaosto on havainnut kolme erilaista linjaa valtion tietosuoritteiden hinnoittelussa. Yhdysvalloissa valtion viranomaiset eivät useinkaan itse hoida toiminnassaan syntyvien ja sitä varten kerättyjen tietojen saattamista käyttöön yhteiskunnassa, vaan sen tekevät tavallisesti tietojen välittämiseen ja jatkokäsittelemiseen erikoistuneet kaupalliset yritykset. Tietoluovutusten hintaa ei pidetä yleensä oleellisena kysymyksenä annettaessa tietoja yleiseen käyttöön.

Keski-Euroopassa on ollut perinteenä, ettei valtion viranomaistoiminnassa syntyneitä ja sitä varten hankittuja tietoja yleensä erityisen innokkaasti saateta hallintoa laajempaan käyttöön.

Pohjoismaissa noudatetaan taas käytäntöä, jonka mukaan valtion tiedot ovat suhteellisen laajasti käytettävissä ja valtion viranomaiset hoitavat itse tietopalvelun.

Raportissa tähdenneetään, että valtion tietovarastot ovat ainutlaatuisia siinä mielessä, että ne sisältävät tietoja kaikilta yhteiskunnan lohkoilta eikä näitä tietoja ole kenelläkään valtionhallinnon ulkopuolisella samansisältöisinä ja samassa laajuudessa. Tämän takia valtion tietovarastojen tulisi olla yhteiskunnan käytettävissä mahdollisimman laajalti ja tasapuolisesti. Tätä olisi edistettävä veloittamalla vain tiedon luovuttamisesta

aiheutuneista kustannuksista ja käyttäen samaa hintaa muille viranomaisille ja yksityisille annettavista palveluista. Jaosto ehdottaa tämän johdosta mm. maksuperustelain tarkistamista, yleisen asetuksen valmistelua, maksupäätösten ja niiden soveltamisohjeiden tarkistamista, maksuttomien tietopalvelujen järjestämistä ym.

Perusteluna jaosto viittaa EU:n suositukseen vuodelta 1989. Euroopan unionin komissio julkaisi silloin ohjeet, joiden tarkoituksena on julkisen ja yksityisen sektorin yhteistoiminnan parantaminen tietomarkkinoilla (*Guidelines for improving ...* 1989). Kyse on EU:n komission ns. synergiasuosituksista. Ohjeen mukaan julkisen sektorin laajat tietovarastot tulisi saattaa, silloin kun tietojen suojaaminen ei kansakunnan turvallisuuden, ulkoisten suhteiden tai yksityisyyden suojan tms. johdosta ole perusteltua, mahdollisimman laajalti yksityisen sektorin ja informaatioteollisuuden käyttöön. Tietojen saatavuudesta tulisi myös tiedottaa. Ohjeissa kiinnitetään huomiota myös tietoluovutusten hinnoittelupolitiikkaan. Hinnat tulisi asettaa niin, että niissä on otettu huomioon vain ne kustannukset, jotka aiheutuvat tietojen luovutuksesta yksityiselle sektorille, hintaan ei saa sisällyttää tietojen keruun ja käsittelyn kustannuksia.

EU:n piirissä on sekä yksityisten että yritysten tiedonsaannin turvaaminen jatkuvasti huomion kohteena. Kysymystä on tarkasteltu ns. Prinsin raportissa (*Access to public sector information 1995*, ks. myös Kuronen 1995). Se on pohjustusta vuonna 1996 valmistuvalle EU:n vihreälle kirjalle.

Prinsin raportissa todetaan, että yhdeksällä EU-maalla on laki kansalaisen tiedonsaannista, mutta Saksalla, Luxemburgilla, Espanjalla, Portugalilla, Irlannilla ja Iso-Britanniassa ei. Kaikki EU:n jäsenet ovat allekirjoittaneet sopimuksen ihmisoikeuksien ja perusvapauksien suojelemisesta (Rooman sopimus). Ihmisoikeussopimus takaa (artikla 10), että jokaisella on ilmaisunvapaus. Tämä sisältää oikeuden ilmaista mielipiteitä ja hankkia tietoa ilman viranomaisen asiaan puuttumista. Valtion turvallisuus yms. voi rajoittaa tiedonsaantia. Euroopan neuvostokin on antanut suosituksen kansalaisten tiedonsaannin turvaamisesta.

Raportissa (mt.,10) tarkastellaan mm.

- mitä on julkinen sektori
 - mitä tarkoitetaan pääsyllä (access) ja pitäisikö siinä tehdä ero yksityisten henkilöiden, voittoa tavoittelemattomien yhteisöjen ja yritysten välillä
 - miten laajalti tietoa olisi oltava saatavilla (pitäisikö kaiken olla teoriassa saatavilla vai onko erotettava erilaisia informaation lajeja)
 - julkisen sektorin tiedon standardointia
 - informaation hintaa (voiko tieto olla maksoista ja onko hinta sama kaikille, onko eri hinta datalle ja jalostetulle tiedolle)
 - informaation muotoa, pitäisikö elektroninen informaatio standardoida
 - millaisin lainsäädännöllisin keinoin tiedon saanti olisi varmistettava.
- Lainsäädäntöön liittyen Prinsin raportissa todetaan:
- demokratian kannalta kansalaisten tiedon saanti on välttämätöntä demokraattisen päätöksenteon oikeutuksen (legitimiteetin) varmistamiseksi
 - toinen näkökohta liittyy sisämarkkinoihin ja taloudelliseen integraatioon sekä kilpailun turvaamiseen
 - kolmas on kulttuurisen perinteen perspektiivi, kulttuurihistorialliset arkistot ovat tärkeitä perinteen hyödyntämiselle.

Raportissa mainitaan, että tarvitaan tasapainoa avoimuuden ja salassapidon välille (yksityisyyden, yrityssalaisuuksien suoja jne.). Kysymys on parempi muotoilla: mihin rajaan avoimuutta voidaan rajata? Tai mitä oikeutettuja syitä on rajata pääsyä hallinnon informaatioon?

Pääsäännön on oltava tiedon vapaa saanti. Oikeutettuja rajoitussyitä voivat olla valtion turvallisuus ja tiedon luottamuksellisuus (yksityisten mielipiteet, terveyttä koskevat tiedot jne.). Jos tiedon luottamuksellisuus on luvattu tietoa kerätessä, siitä ei saa poiketa.

Prinsin raportissa pohditaan myös, mihin asteeseen tiedonsaanti on taattava. Periaate on, että tietoa on saatava valtion hallinnon ja paikallishallinnon ja julkisoikeudellisten yhteisöjen elimiltä. On eroa siinä, ovatko vain dokumentit käytettävissä vai myös esim. kokousten pöytäkirjat. Ruotsissa kansalainen voi tulla viranomaisen toimistoon ja tutustua asiakirjaan, jos se on julkinen. Jos tieto on tiedostossa, viranomainen päättää pääsystä.

Prinsin raportin kanta on, että lain on velvoitettava ohjaamaan tiedon tarvitsija asianomaisen viranomaisen puolelle. Lain on taattava suora yhteys viranomaisten tiedostoissa ylläpitämään informaatioon ja informaation löytäminen on varmistettava hakemistoin (tässä suhteessa Yhdysvalloissa ollaan ilmeisesti pitemmällä, ks. Christian 1996). On sallittava kaiken informaation käyttäminen, jos ei ole oikeutettua syytä sen kieltämiseen. Kuitenkaan kansalaisten informaation käytön ei tule häiritä viranomaisten normaalia toimintaa, siis vaatia virkailijoilta kohtuutonta työpanosta, esim. tietojen yhdistelyä.

Tietotekniikkaa on käytettävä niin, että se helpottaa sekä hallinnon että kansalaisten tiedon saantia. Kansalaisten on saatava informaatiota riippumatta käyttötarkoituksesta, kunhan kohde on riittävän hyvin määritelty. Tiedon saanti on järjestettävä tasavertaisesti, viranomaiset eivät saa hankkia voittoa tiedon antamisesta ja vastaukset kyselyihin on annettava kohtuullisessa ajassa.

Prinsin raporttia voidaan pitää edellä mainituilta osin varsin myönteisenä kansalaisten tiedonsaannin kannalta. Ongelmalista on sen suhtautuminen tiedon jatkojalostukseen. Se ehdotetaan jätettäväksi yritysten tehtäväksi. Julkisen sektorin tietojen tulee olla kaikkien jäsenvaltioiden yritysten vapaasti käytettävissä. Ainoastaan jos taloudellisesti kannattavaa yksityisen sektorin järjestämää kaupallista palvelua ei synny, julkinen sektori voi kehittää omia ilmaisupalvelujaan. Rahallisesti julkinen sektori ei tiedoista saa hyötyä. Ajattelun taustana on ilmeisesti yhdysvaltalainen käytäntö. Mutta voi olla, että moniin pieniin kieli- ja talousalueisiin jakautuneessa Euroopassa ei kannattavaa kaupallista tiedonjalostustoimintaa kehity niin helposti kuin Yhdysvaltain suurilla markkinoilla.

Informaatiotutkimuksen antia keskusteluun

Kirjasto on perinteisesti nähty avoimena talona, jonka kokoelmat on pyritty tekemään mahdollisimman helpokäyttöisiksi. Tietoverkkojen osalta on aiheellista pyrkiä samaan tilanteeseen. Kun esim. Internet tiedostoineen

ja keskusteluryhmineen tarjoaa aivan uudenlaisen kaikkialta saavutettavan maailmanlaajuisen kirjaston, on tietohuoltoon liittyvästä ammatillisesta pohdinnasta ja tutkimuksesta saatavissa näkökohtia myös tietoverkkokeskusteluun.

Tietoverkkojen käyttöä ja niistä saatavaa hyötyä rajoittavina esteinä voivat olla tiedon maksullisuus, informaatiojärjestelmien käytön maksullisuus, laitekustannukset ja tietoliikenneverkkokustannukset, infrastruktuurin kehittymättömyys, käyttötaitojen puute, telematiikkaa kohtaan tunnetut pelot ja muut kielteiset asenteet, tiedon huono löytyvyys ja vaihteleva taso, informaation ylitarjonta, tietosuojaja jne. (Esim. Capurro 1995b.)

Seikka, joka paperille tallennettujen dokumenttien osalta on ollut kohtalaisen hyvin järjestyksessä, on informaation säilyminen vuosikymmenestä ja -sadasta toiseen. Tietoverkoissa asiaa ei ole yleisesti varmistettu, tieto menneestä saattaa kadota, mikä voi olla esim. oikeusturvan kannalta kohtalokasta. Elektronisten dokumenttien arkistointi on paitsi tekninen myös organisatorinen ongelma: miten varmistutaan siitä laitos X toimii asianmukaisella tavalla ja jos ei toimi, voidaanko dokumentit pakkosiirtää muualle?

Makrotason kysymys on kuulu informaation runsaaseen hankintaan pystyvien ja tietoa vaille jäävien välillä, joka ilmenee sekä yhteiskuntien sisällä että ennen muuta teollisuusmaiden ja kehitysmaiden välillä (information rich – information poor). Molemissa maaryhmissä voidaan nähdä kirjastojen tehtäväksi tiedonhakuprosessien turvaaminen niille, joilla ei ole omia laitteita ja yhteyksiä. Informaatiotekniikan ja yleensä tekniikan siirtoon kehitysmaitiin liittyy monia vaikeita ongelmia. Froehlich (1991) on tarkastellut niitä sekä kantilaisen velvollisuusetiikan että utilitarismin näkökulmasta.

Tietoverkot toisaalta parantavat tiedon saantia, toisaalta tietyt vaikeudet voimistuvat. Tiedon tarvitsija voi hakea tietoa eri puolilta maailmaa, mutta tietoverkoissa tarjolla olevan informaation suuri määrä saattaa tehdä tiedon löytämisen ja käytön erittäin vaikeaksi. Haku tuottaa ehkä niin suuren määrän materiaalia, ettei kukaan jaksa käydä sitä läpi. Niinpä University of Illinoisissa tehdysä tutkimuksessa (Wiberley & Daugherty

1988) näyttöluettelon lokitietueiden analyysi osoitti haun tuloksen käytön yleensä loppuneen, jos tietuemäärä ylitti 30, ja erittäin selvästi loppuneen, jos määrä oli yli 60. Larson (1991, 209) totesi Kalifornian yliopiston kirjaston MELVYL-luettelon käyttäjistä, että he saivat haun tuloksena keskimäärin 77,5 tietuetta mutta kävivät läpi vain 9,1. Hakujärjestelmien olisi tämän takia pystyttävä tarjoamaan relevanteimmat viitteet tai tekstit ensimmäisinä katsottaviksi.

Tietoverkkoja voidaan käyttää pornografian ja yksityisiä loukkaavien tietojen välisenä siten, että lähettäjä voi suojautua ilmoitulta paremmin kuin aiemmissa viestintävälineissä. Tämä on ongelma esim. kirjastojen tarjoamissa asiakkaiden Internet-yhteyksissä. Yleisestikin Internetissä lähetettyjen sanomien ja tarjolla olevan materiaalin valvonta lienee toivoton tehtävä (ks. esim. "Kybersensori" pulassa 1996).

Tiedontarvetutkimukset osoittavat, että ei pidä liioitella kansalaisten kiinnostusta suppean elämänpiirin ulkopuolisiin asioihin. Kimmo Tuominen (1992, 99–106) jaottelee tutkimuksessaan Nokia Mobile Phones Oy:n työntekijöiden arkielämän tiedontarpeet seuraaviin ryhmiin: 1) rakentaminen, remontointi, kunnostus, 2) opiskelu, koulutus, 3) matkailu, 4) hankinnat, ostokset ja 5) terveydelliset asiat. Luettelo on kuvaava. Tuominen toteaa edelleen, että informaalit, suulliset tiedonlähteet olivat kaikkein käytetyimpiä. Reijo Savolainen (1995) jakaa tutkimuksessaan teollisuustyöntekijäin ja opettajien tiedontarpeet orientoiviin (ajan tasalla pysytely jne.) ja praktisiin eli ongelmatilanteiden ratkaisemiseen liittyviin. Orientaation kannalta olivat joukkotiedotusvälineet keskeisiä, käytännön kysymysten selvittämisessä turvauduttiin mm. asiantuntijoihin. Tietenkin osa tiedonhankinnasta voi siirtyä tietoverkkoihin.

Ammattieettinen keskustelu ja netiketti

Airaksinen (1993, 239–244) toteaa ammattieetiikan perustuvan hyveajatteluun. Hyveperustainen toiminta sisältää hyvin erilaisia piirteitä, jotka kuitenkin koetaan sitoviksi.

Tietohuoltoalan järjestöt ovat viime aikoina laatineet varsin useita ammattieettisiä säännöstöjä. Suomen kirjastojärjestöjen työryhmän säännöstoehdotus julkaistiin Kirjastolehdeissä 1989, Ruotsissa hyväksyttiin *Yrkesetiska regler för informatörer* 1991. American Society for Information Sciencen ammattieettiset säännöt ovat vuodelta 1993, samoin kuin Euroopan tietopalveluseuran (EUDISIC), Euroopan informaatioteollisuuden yhdistyksen (EIIA) ja informaatiotutkijoiden verkoston (EIRENE) *Code of practice for information brokers*. American Library Association hyväksyi tuoreimman eettisen koodinsa 1995.

Säännöt vaihtelevat yksityiskohtaisuudeltaan, EUSIDIC:in ohjeisto on yksityiskohtaisin. Yhteisiä piirteitä säännöissä on työn tavoitteiden luonnehdinta, asiakkaan eduista huolehtiminen, yksilösuojan ja liikesalaisuuksien turvaaminen, ammattitaidon ja sen ylläpidon korostaminen. Suhdetta työnantajaan ja työtovereihin määritellään.

Tietohuoltoalan ammattietiikka ei anna kovin paljon tietoverkkoja koskevien eettisten ongelmien tarkasteluun. Tietenkin se on jatkuvasti relevanttia siltä osin kuin on kysymys tiedon etsimisen ja välittämisen eksperttien toiminnasta. Ehkä entistä tärkeämpää on muistuttaa kirjastonhoitajia oman ammattitaidon kehittämisestä, myös tietoverkkojen maailma on tunnettava. Tiedon luotettavuus saattaa Internetiä käytettäessä olla aiempaa vaikeampaa varmistaa. Tekijänoikeudet on pyrittävä pitämään mielessä elektronisia dokumenttejäkin käytettäessä.

Tavoitteita ja velvoitteita koskeva tuore keskustelu on antoisampaa. On mm. todettu, että tietoverkoissa kirjastotkin voivat olla tiedon tuottajia, eivät vain välittäjiä. Keskustelussa on myös tähdennetty, että kirjastot eivät voi enää pitäytyä perinteisessä neutraalissa asennoitumisessaan ("no politics, no religion, no morals") vaan niiden tehtävänä on nykyisessä riskiyhteiskunnassa tukea kriittisen tiedon saantia (esim. Sturges 1995). Kirjastonhoitajien aiemmin lähinnä kirjastorakennuksen sisällä tapahtuvaan toimintaan liittynyt vastuu laajenee yleensä informaation välittämistä koskevaksi alueelliseksi, kansalliseksi ja kansainväliseksi vastuuksi. Kirjastonhoitajien on pystyttävä hankkimaan

kirjastoihin laitteistoja, yhteyksiä ja palveluja turvatakseen niiden kansalaisten mahdollisuudet, joilla ei ole itse varaa tai taitoa tietoverkkojen käyttöön. (Capurro 1995a.)

Tietoverkkojen käyttäjien eettinen säännöstö, netiketti, koskee lähinnä keskustelu- ja uutisryhmien toimintaa. Sääntöjen keskeinen sisältö voidaan tiivistää Ranganathanin kehoitukseen "Säästä lukijan aikaa". (Ks. esim. Templeton 1995).

Yhteenveto

Tiedon valtaväyliin liittyviä eettisiä pohdintoja voidaan monessa suhteessa rinnastaa liikennepolitiikkaa koskevaan keskusteluun. Siinä on tähdennetty, että yhteiskunnan tulee turvata muidenkin kuin autoilevien keski-ikäisten miesten liikkumismahdollisuudet. Myös ajokortittomien ja autottomien, erityisesti lasten ja vanhusten on voitava siirtyä paikasta toiseen, niin kaupungeissa kuin maaseudullakin ja kohtuullisin kustannuksin. Liikkumistiheys ratkaisee, tapahtuuko liikkuminen bussilla vai taksilla. Vammautuneita varten on oltava erityispalvelunsa.

Keskeiset eettiset tietoverkkojen käyttöön liittyvät eettiset kysymykset koskevat kansalaisten tasa-arvoa ja yksilön suojaa. Kansalaisten on saatava verkostakin tietoa häntä kiinnostavista ja koskettavista asioista ja voitava vaikuttaa verkon kautta taloudellisten ja taidollisten tekijöiden sitä estämättä.

Hyväksytty julkaistavaksi 4.6.1996.

Lähteet

- Access to public sector information (1995). Discussion paper. [By] J. E. J. Prins, P. A. M. Vunderink, Franke A. M. van der Klaauw-Koops & Gerrit-Jan Zwenne. A study by Tilburg and Leiden Universities for the European Commission. (DG XIII LEGASSIST95B.) Airaksinen, Timo (1993). Moraalifilosofia. 3. p. Porvoo: WSOY.
- Aittola, Tapio & Pirttilä, Ilkka (1989). Tieto yhteiskunnassa. Tiedonsosiologinen tarkastelu. Hki: Gaudeamus.
- American Library Association. Librarians' code

- of ethics (1995). *American Libraries* 26 (June).
 ASIS professional guidelines (1994). *Bulletin of the American Society for Information Science* 20(2):4.
- Berger, Peter & Luckmann, Thomas (1994). *Todellisuuden sosiaalinen rakentuminen*. Hki: Gaudeamus.
- Berlin, Isaiah (1969). *Four essays on liberty*. London: Oxford University Press.
- Capurro, Rafael (1995a). *Ethische Perspektiven bibliothekarischen Handelns. Informations-spezialisten zwischen Technik und gesellschaftlicher Verantwortung. Internationaler Kongress der Hochschule für Bibliotheks- und Informationswesen vom 4–5. Dezember 1995*, s. 47–48. Stuttgart: Hochschule für Bibliotheks- und Informationswesen.
- Capurro, Rafael (1995b). *Moral issues in information science. Informationsethik*. Hg. R. Capurro, K. Wiegerling & A. Brellocks, s. 85–104. Konstanz: Univ.-Verl. Konstanz. (Schriften zur Informationswissenschaft 18.)
- Christian, Eliot (1996). *The government information locator service (GILS). Information Services & Use* 16(1):25–42.
- Code of practice for information brokers (1993). EUSIDIC, EIA, EIRENE.
- Froehlich, Thomas J. (1991). *Ethical considerations in technology transfer. Library Trends* 40(2): 275–302.
- Guidelines for improving the synergy between the public and private sectors in the information market (1989). Cf. Commission of the European Communities.
- Häyry, Heta (1996). *Tieto ja vastuu. Tieteessä tapahtuu* 14(2):15–19.
- Kirjastotyön periaatteet (1989). *Kirjastolehti* 82(1):16–17.
- Kuronen, Timo (1995). *EU ja tietoyhteiskunta. EU-raporttisarja 5/1995*, s. 46–52.
- Kuronen, Timo & Pekkarinen, Päivi (1995). *Tieto ja oikeudenmukaisuus. Tiikerinloikka. Kirjastot tiedon viidakossa. Toim. Timo Kuronen*. Hki: Kirjastopalvelu.
- “Kybersensori” pulassa (1996). *Internetin viestejä on mahdotonta valvoa kattavasti. Helsingin Sanomat* 13.4.1996 D 2.
- Larson, Ray R. (1991). *The decline of subject searching: Long term trends and patterns of index use in an online catalog. Journal of the American Society for Information Science* 42(3):197–215.
- Niiniluoto, Ilkka (1989). *Informaatio, tieto ja yhteiskunta. Filosofinen käsiteanalyysi*. Helsinki: Valtion painatuskeskus.
- Patoluoto, Ilkka (1990). *Oikeudet ja elämän arvot*. [Helsinki]: Tutkijaliitto. (Tutkijaliiton julkaisusarja 63.)
- Rosén, Jan (1995). *Copyright i informations-samhället – gröna papper för informatörer. Tidskrift för dokumentation* 50(4): 117–122.
- Savolainen, Reijo (1995). *Tiedonhankinnan arkipäivää. Vertaileva tutkimus teollisuustyöntekijöiden ja opettajien tiedonhankinnasta elämäntavan viitekehäyksessä. Tampere: Tampereen yliopisto. (Tampereen yliopiston informaatiotutkimuksen laitoksen tutkimuksia 40.)*
- Savolainen, Veli-Antti (1995). *Tietoyhteiskunnan tarjoukset. Kohtaamisyhteiskunta*, s. 28–45. Helsinki: Edita.
- Sturges, Paul (1995). *The librarian and some ethical implications of electronic information provision. Informations-spezialisten zwischen Technik und gesellschaftlicher Verantwortung. Internationaler Kongress der Hochschule für Bibliotheks- und Informationswesen vom 4–5. Dezember 1995*, s. 125–134. Stuttgart: Hochschule für Bibliotheks- und Informationswesen.
- Teledemokratia: tietoverkot ja yhteiskunta (1995). *Toim. Auli Keskinen*. Helsinki: Painatuskeskus.
- Templeton, Brad (1995). *Emily Post answers your questions on netiquette*. <http://www.clari.net/brad/emily.html>.
- Tuominen, Kimmo (1992). *Arkielämän tiedonhankinta. Nokia Mobile Phones Oy:n työntekijöiden tiedontarpeet, -hankinta ja käyttö. Tampere: Tampereen yliopisto. (Tampereen yliopiston kirjastotieteen ja informatiikan laitoksen tutkimuksia 36.)*
- Valtion tietojen maksullisuus (1995). *Maksuperustelain seurantaprojektin Tietosuoritteita selvittävä jaosto*. Hki: Valtiovarainministeriö.
- Wiberley, Stephen E. & Daugherty, Robert Allen (1988). *Users' persistence in scanning lists of references. College and Research Libraries* 49(2): 149–156.
- Wright, Georg Henrik von (1981). *Humanismi elämänsänteenä*. 2. p. Hki: Otava.
- Yrkesetiska regler för informatörer (1991). [Stockholm?]:DIK.